

Müəllim Çələbiyev Nuralı

XIII MÖVZU:

Kiçik məktəblinin psixoloji xüsusiyyətləri.

PLAN:

1. Kiçik məktəb yaşı dövründə anotomik, fiziki inkişaf.
2. Uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığı. 6 yaşlı uşaqların təlim fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.
3. Kiçik məktəblərdə idrak proseslərinin inkişafı.
4. Kiçik məktəbli şəxsiyyətinin formalaşması.
5. Kiçik məktəblilərin fərdi –psixoloji xüsusiyyətləri.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ə.Ə.Qədirov. Yaş psixologiyası. Bakı, 2003.
2. M.Ə.Həmzəyev. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2000.
3. N.Z.Çələbiyev. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005.
4. Л.Ф.Обухова. Возрастная психология. Педагогическое общество Росси. М., 2003.
5. Педагогическая психология. (Под. ред. Н.В.Клюевой) М., Владос-пресс, 2005.
6. Р.С.Немов. Психология книга 2. М., Академия, 1999.
7. Ə.Ə.Qədirov., İ.N.Məmmədov. Yaş psixologiyası. Bakı., 1986.

Məktəb həyatının ilk dövrü 6-10 yaş mərhələsini əhatə etməklə ibtidai siniflərdə təhsil illərinə təsadüf edir. Qeyd etdiyimiz kimi, birinci sinifə daxil olmaqla uşaq sistemə təlimə cəlb olunur. Təlimin təsiri altında uşağın məktəbəqədər yaşda əldə etdiyi psixi imkanlar genişlənir, psixi proseslərin xassələrinə yenidən qurulması prosesi baş verir. Uşağın həyatında **təlim aparıcı fəaliyyətə çevrilir**. Təlim əməyi kiçik məktəblinin gün rejimində başlıca yer tutur. Daha ciddi fəaliyyət növü kimi psixi inkişafının vasitəsinə çevrilir. Onun təsiri altında uşaqlarda psixi proseslərin ixtiyariliyi yüksəlir, **refleksiya** -özünə nəzarət və daxili fəaliyyət planı formalaşır.

Bu yaş dövründə uşağın orqanizmi anatomik- fizioloji baxımdan sakit və bərabərsürətli tempdə inkişaf etməkdə davam edir. I-IV siniflərdə keçən

təlim illərində uşaqların boy və çəki artımı mütənasib göstəricilərə malik olur. I sinifdə uşağın boyu 120-125 sm-dən artaraq IV sinifin sonunda orta hesabla 130-143 sm-ə çatır. Qızların boy artımında nisbətən üstün fərqlər müşahidə olunur. Kiçik yaşlı məktəblilərin çəkisi 4 ildə 6-10 kiloqram olmaqla artaraq 6 yaşda olan 20-21 kiloqramdan 27-38 kiloqrama çatır. Bu yaş dövründə qızlarla oğlanların boy və çəki artımında ciddi fərqlər müşahidə olunmur.

Bədənin boy artımı ilə yanaşı, skeletin sümükləşməsi prosesi də davam edir, lakin hələ tamamlanmış olmur. Skelet sistemində qığırdaq toxumaları çoxluq təşkil edir. Kiçik yaşlı məktəblinin orqanizmi özünün elastikliyi və mütəhərrikliliyi ilə fərqləndiyinə görə, bu yaş dövrü bədən tərbiyəsi və idman məşğələləri üçün əlverişli hesab olunur. Bədənin böyük əzələləri kiçik əzələlərə nisbətən tez inkişaf etdiyinə görə, uşaqlar üçün dəqiq hərəkətləri yerinə yetirmək çətinlik törədir. Barmaq buğumlarının sümükləşməsi yalnız bu yaş dövrünün sonunda başa çatdığı üçün, kiçik məktəblilər yazı işində tez yorulurlar. Yazı işlərini səliqəli yerinə yetirmək onlar üçün böyük çətinlik törədir. Uşaqlarda əl barmaqları buğumlarını sümükləşməsi yalnız 9-10 yaşda, biləyin sümükləşməsi isə 10-12 yaşda başa çatır. Ürək əzələləri sürətlə böyüyür, baş beyni və bütün bədəni qanla yaxşı təchiz edir. Qanın təribində ağ qan cisimciklərinin- leykositlərin miqdarı əhəmiyyətli şəkildə artır, orqanizmin xəstəliklərə qarşı təbii immun sisteminin müqaviməti xeyli yüksəlir. Fizioloqlar belə hesab edirlər ki, insanın bütün həyatı boyu ən az xəstələnmə halı məhz 8-10 yaşında müşahidə olunur. Baş beynin çəkisi 6 yaşda 1250 qr-dan 10 yaşında artaraq 1350 qra çatır. Bu yaşda beyin öz strukturu etibarlı ilə yetkinləşir, böyük yarımkürələrin qabıq zonalarının ölçüləri normal yaşlı adamın ölçülərinin 80%-nə çatmış olur. Lakin sinir proseslərinin dinamikası hələlik kifayət qədər yüksək olmur. Ləngimə prosesinin oyanma üzərində üstünlüyü özünü göstərir. Oyanma və ləngimənin qarşılıqlı induksiyası sahəsində də dəyişiklik baş verir.

Uşağın məktəbə daxil olması onun həyatında böyük keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarır. Onun həyatının məktəb illərində müəllim başlıca simadır. O, uşaqların qarşısında məqsəd və vəzifələr qoyur, onların yerinə yetirilməsi yolları və vasitələrini göstərir, təlim tapşırıqlarının icrasına nəzarət edir və onları qiymətləndirir.

Uşağın məktəb təliminə başlaması onun həyatının «sosioloji situasiyası»nda (L.S.Vıqodski) ciddi dəyişikliklər yaradır. O, status – yeni məktəbli adı qazanır. Təlim vasitəsilə o, sistemik olaraq təbiət, cəmiyyət, insan fəaliyyətinin nəticələri haqqında elmi məlumatlara – bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir.

Uşağın qoşulduğu yeni fəaliyyət forması- təlim xüsusi fəaliyyət növü kimi oyun və əməkdən fərqlənir. Əmək fəaliyyəti yeni məhsulların yaradılmasına yönəldiyi halda, təlim elmi biliklərin mənimsənilməsinə xidmət edir. Uşaqlar bu prosesdə müəllimin rəhbərliyi altında elmi anlayışlar sisteminə, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər.

Təlim yalnız öyrədici deyil, həm də tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələrin yerinə yetirilməsini də təmin edir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazırdı ki, təlim ciddi və gərgin əməkdir, uzunmüddətlidir, fikirlə zəngindir və alın təri tələb edir.

Birinci sinifdə təlimə başlayan uşaq yeni fəaliyyət növünə çətinliklə uyğunlaşır, o, məktəbin daxili rejiminə əməl etməli olur. Təlim tapşırıqlarını yerinə yetirir. Yeni adamlarda, yaşlılar və yaşıdları ilə, müəllim və şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlərə daxil olur. Uşağın yeni şəraitə – məktəbdə təlim şəraitinə maneəsiz uyğunlaşması onun ailədə və bağçada məktəbə hazırlanması və s. səviyyəsindən asılıdır. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, uşağın başqaları ilə şəxsi münasibətləri sistemi ilə onun təlim fəallığı arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Rus psixoloqu E.İ.Kriçukun, fikrincə birinci sinifdə bu əlaqə xeyli zəif olduğu halda, dördüncü sinifdə xeyli yüksəlir. Uşağın şəxsiyyətlərarası münasibətlər sisteminə, mövqeyinə kollektivdəki sağlam psixoloji iqlim, onun yoldaşları ilə qarşılıqlı

münasibətlərinin xarakteri, təlim fəaliyyətinə təsir göstərir. Sinifin ictimai rəyi uşaqların davranışında təsirli vasitə olur. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin motivləşməsində müəllimin, ailənin və uşağın yaşadlarının münasibətlər sistemi güclü stimullardan biridir. Dərsdə fərdi işin qrup və kollektiv iş formaları ilə növbələşdirilməsi hər bir uşağa öz fəaliyyətinin nəticələrini yoldaşlarının işi ilə müqayisə etməyə şərait yaradır. Bu iş təlimə marağın yüksəldilməsi vasitələrindən biridir. Birinci sinifdə təlimin öz xüsusiyyətləri vardır. Uşaqların oxu, yazı və hesablama vərdişlərinin, məsələ həlli bacarıqlarının formalaşdırılmasında sərt qadağanlar yolverilməzdir. Emosional stimullaşdırma və oyun elementləri ilə qurulan təlim şagirdlərin dərsə marağını artırmaqla yanaşı, onların yorğunluğunu aradan qaldırır, təlim materiallarının mənimsənilməsinə marağı yüksəldir.

Birinci sinifə yeni daxil olan şagirdlərin qarşılaşdığı çətinlikləri təhlil edən prof. M.Ə. Həmzəyev bunun səbəblərini aşağıdakı amillərlə izah edir.

1. Məktəbdə həyata keçirilən dərinləşmiş məhsuldar əqli iş uşaqlarda hövsələ, emosiyalarını saxlaya bilməyi, təbii hərəkəti fəallığı tənzim etməyi, diqqətin tədris məsələləri üzərində cəmləşdirməyi və saxlaya bilməyi tələb edir. Lakin kiçik məktəblilərin heç də hamısı bunlara əməl edə bilmirlər. Onların çoxu asanlıqla və tez yorulur.

2. Birinci sinifə qəbul olunmuş uşaqlar öz davranışlarını tənzim etməklə çətinlik çəkirlər. Onların çoxunda uzun müddət özünü eyni vəziyyətdə saxlamaq, özünü idarə etmək üçün iradi güc çatmır.

3. Məktəbdə məşğələ zamanı müəllim uşaqlara suallar verir, onları fikirləşməyə məcbur edir. Eyni iş ailədə də təkrar olunur. Bu cür gərcin əqli iş uşaqları asanlıqla yorur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin ümumi intellektual inkişafında, onların proqramlar üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsində **optimal səviyyədə təşkil olunmuş təlim fəaliyyətinin** müstəsna əhəmiyyəti vardır. Təlim oyun deyildir. Onun məzmununun özünəməxsus əlamətləri və

daxili struktur komponentləri vardır. Rus psixoloqları D.B.Elkonin və V.V.Davidov bu komponentləri 3 qrupa ayırmışlar.

- 1) Təlim vəzifələri
- 2) Təlim əməliyyatları
- 3) Özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə əməliyyatları.

Təlim vəzifələri müəllimin şagird qarşısında qoyduğu idrak əhəmiyyətli tapşırıqlarda əks olunur. Onlar bir qayda olaraq özlərinin konkretliyi və praktik səciyyəsi ilə fərqlənir. Məsələn, şagirdlər qarşısında təlim vəzifəsi kimi şəri əzbər öyrənmək, oxunmuş hekayəyə plan tərtib etmək, məsələni həll etmək və s. qoyula bilər. Bu cəhətdən **ənənəvi təlimin** şagirdlərin qarşısında qoyduğu vəzifələrlə, **problemlə və interaktiv təlimin** vəzifələri bir-birindən fərqlənir. Ənənəvi təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətini hafizə üzərində qurmağa üstünlük verdiyi halda, yeni təlim tiplərində və texnologiyalarda tefəkkürün inkişafına daha üstün əhəmiyyət verilir. Şagirdlər təlim tapşırıqlarını daha optimal yollarla yerinə yetirməyə istiqamətləndirilir.

Təlim əməliyyatları şagirdləri fikri fəallığa yönəldən motivləşdirici vasitələrdir. Müqayisə, təhlil, tərkib, ümumiləşdirmə və s. kimi əməliyyatlar vasitəsilə şagirdlər əşya və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri müəyyən edir, konkret nəticəyə gəlirlər. Məsələn, kiçik yaşlı məktəblilər canlı və cansız təbiət, ilin fəsilləri, müxtəlif nitq hissələri, həndəsi fiqurlar və s. arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaq üçün müqayisədən, yeni məfhumları mənimsəyərkən əsasən ümumiləşdirmə əməliyyatından istifadə edirlər. Təlim əməliyyatları şagirdlərin təlimə marağını stimullaşdırır.

Özünənəzarət əməliyyatları vasitəsilə şagirdlər icra etdikləri təlim tapşırıqlarını nümunə ilə tutuşdurur, müəllimin göstərişi ilə səhvlər üzərində iş aparırlar. Özünənəzarətin cari (addımbaşı) və yekun olmaqla iki əsas növü fərqləndirilir. **Özünüqiymətləndirmə** təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində uşağa öz fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək (

çalışmanı yaxşı , yoxsa pis yerinə yetirdim?) imkanı verir. Onun vasitəsilə şagird öz qüvvələrini daha artıq dərəcədə səfərbərliyə alaraq təlimdə daha uğurlu nəticələr əldə etməyə yönəlir. Zəif oxuyan şagirdin fəalliyətinin müəllim tərəfindən müntəzəm olaraq aşağı qiymətləndirilməsi onda öz qüvvəsinə

inamsızlıq və təlimdə soyumasına gətirib çıxara bilər. V.A.Suxomlinski qeyd edirdi ki, aşağı siniflərdə şagirdlərə verilən «2» qiymət onlarda dəhşətli qorxu hissi yaradır. Şagirdə «2» qiymət yazan müəllim sanki bu 2 ilə bərabər onun çantasına bir qamçı da qoymuş olur ki, evdə valideyn bu qamçı ilə uşağı cəzalandırır. Qiymət uşağa yalnız o vaxt verilməlidir ki, o bunu öz şəxsi səylərindən asılı olduğunu dərk etmiş olsun. Oxuyub yazmağı öyrənməmiş uşağa «2» qiymət yazmaq böyük pədaqoji səhvdir.

Təlim şagirdlərin öyrənmə üzərində qurulan spesifik məzmunlu fəaliyyət formasıdır. Onun özünəməxsus psixoloji komponentləri vardır. Rus psixoloqu N.D.Levitov psixologiya elminə «mənimsəmənin psixoloji komponentləri» anlayışını gətirmişdir. O bu komponentlər sırasına aşağıdakıları daxil etmişdir.

1. Şagirdlərin təlimə müsbət münasibəti;
2. Materiala birbaşa hissi tanışlıq prosesləri;
3. Əldə edilmiş materialların fəal surətdə işlənməsi kimi təfəkkür prosesi;
4. İşlənmiş və əldə edilmiş informasiyaların yadda saxlanması prosesi.

Təlim fəaliyyətinin strukturunda onun məzmununu əks etdirən komponentlər – **biliklər, bacarıqlar və vərdişlər** başlıca yer tutur. Təlim prosesinin mahiyyəti elmi biliklərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu prosesdə başlıca cəhət uşaqların idrak imkanlarının, yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından ibarətdir. Uşaqların yaşı artdıqca, onlar sinifdən-sinifə keçdikcə, proqram materiallarının asandan- çətinə prinsipi üzrə qurulması təmin edilir. Biliklər gerçəkliyin insan təfəkküründə və praktikada

yoxlanılmış inikasdır. Onlar elmi anlayışlarda, faktlarda, qanun və qanunauyğunluqlarda hiss olunur. Məktəb proqramlarına daxil edilmiş materialları mənimsəməklə şagirdlər əşya və hadisələrin mühüm əlamətlərinin ümumiləşmiş sisteminə- elmi anlayışlar sisteminə yiyələnirlər. Təlim prosesində heç də həmişə şagirdlərin mənimsədikləri anlayışlar elmi mahiyyət kəsb etmir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, bir çox hallarda şagirdlər məfhumları (anlayışları) mənimsəyərkən əşya və hadisələrin başlıca və mühüm əlamətlərini kölgədə buraxır, qeyri-mühüm ikinci dərəcəli əlamətlərə istinad edərək yalnız nəticəyə gəlirlər. Məsələn, uşaqların bəziləri evdə rast gəldiklərinə görə siçanı ev heyvanları qurupuna, camışı suda-quruda yaşayanlar sinifinə və s. aid edirlər. Onların fikrincə, yalnız ağacdan asılan, görünən və yeyilən məhsullar meyvədir. Bir çox yabani bitkilərin giləmeyvələri yeyilmədiyi üçün onların fikrincə, meyvə hesab edilə bilməz. «Quldar», «Mülkədar», «Zadəgan», «Kapitalist» və s. bu kimi anlayışları fərqləndirməkdə çətinlik çəkir, onları yanlış ümumiləşdirərək bəsit bir anlayışda – «**varlı adamlar**» anlayışında ifadə edirlər. Psixologiyada bu cür doğru olmayan ümumiləşdirmələr **generalizasiya hadisəsi** nəticəsində yaranır. Professor M.Ə.Həmzəyevin psixoloji tədqiqatlarında kiçik yaşlı məktəblilərin düzgün yazı verdişlərinə yiyələnməsi prosesində bu hadisə geniş araşdırılmış, əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur.

Rus psixoloqu V.V.Davidov məktəblilərdə anlayışların mənimsənilməsi prosesinin iki əsas yolunu-**emprik ümumiləşdirmə** (əşya və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərinin müqayisə və qarşılaşdırma əsasında induktiv yolla müəyyən edilməsi) və **nəzəri ümumiləşdirmə** (konkret bir əşya və hadisənin təhlili yolu ilə ona müvafiq əlamətlərin digər əşya və hadisələrdə deduktiv yolla aşkar edilməsi) müəyyən etmişdir.

Təlimin məzmununda özünəməxsus yer tutan komponentlər sırasında bacarıqlar və verdişlər xüsusi yer tutur. **Bacarıqlar** konkret

şəraitdə əldə edilmiş biliklərin tətbiqi imkanlarıdır. Bu imkanlara sahib olan şagird hər hansı şəraitdə mürəkkəb tapşırıqları düzgün əməliyyatlar vasitəsilə icra etməyə nail olur. Mürəkkəb, şüurlu fəaliyyət prosesinin ünsürlərindən biri olan, möhkəmlənmiş və avtomatlaşdırılmış düzgün fəaliyyət priyomları kimi **vərdislər** təlim prosesində olduqca əhəmiyyətli rol oynayır. Kiçik məktəb yaş dövründə şagirdlərdə formalaşan təlim əməyi vərdisləri onların gələcək intellektual inkişafının əsasıdır. Oxu və yazı, hesablama bacarıqlarının vərdislərə çevrilməsi sayəsində şagirdlər sürətlə təlim materiallarını, ictimai tarixi təcrübəni mənimsəmək, müstəqil bilik əldə etmək imkanlarına sahib olurlar. Vərdisləri bir neçə qrupa ayırmaq olar. Onların sırasında **təlim, əmək, idman, gigiyenik** və s. kimi vərdislər başlıca yer tutur. Təlim prosesində mühüm yer tutan **intellektual və yaxud əqli əmək vərdislərinin** rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələ həlli prosesində şagirdlərin mühakimələrini, ixtisar etmək yolu ilə həllin daha operativ, yığcam üsullarla aparılmasını buna misal göstərmək olar. Birinci sinifdə şagirdlərdə formalaşdırılan vərdislər sırasında oxu vərdisləri diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Oxu vərdislərinin formalaşdırılmasında görmə, eşitmə və hərəkət analizatorları iştirak edir. Oxu materiallarının mənimsənilməsi prosesində təfəkkür əməliyyatları, xüsusilə təhlil və tərkib xüsusi rol oynayır. Oxu vərdislərinin formalaşması olduqca mürəkkəb prosesdir. Uşaqlar bu prosesdə bəzi hərfləri qarışdırır, onları buraxır, ayrı-ayrı səsləri düzgün tələffüz edə bilmirlər. Birinci sinifdə savad təlimi prosesində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri **hərfləri səsə çevirmək və səsləri birləşdirib söz yarada bilməməsi ilə bağlıdır**. Samitlərin ikili səsə malik olması (em, en, və ya mı, nı və s.) uşaqlarda **sözün səs tərkibini mənimsəməkdə** çətinlik yaradır. Psixoloji təhlillər birinci sinifdə yazı vərdislərinin də formalaşdırılmasındakı xarakterik çətinlikləri və onların səbəblərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Müəllimin düzgün oturuş və yazı texnikası qaydalarına əməl etmək tələbi şagirdlərin diqqətində əsas yer

tutduğuna görə, **uşaqlar orfoqrafik və kalliqrafik normalara** əməl etməkdə çətinlik çəkirlər. Orfoqrafiya qaydalarını gözləyən şagirdlər kalliqrafik normalarda və əksinə olmaqla səhvlərə yol verirlər. Hərfləri yaxşı yazmağa çalışan uşaqlar hərfburaxma hallarına yol vermiş olurlar.

Məqsədəyönəlmiş xarakter kəsb edən təlim fəaliyyəti kiçik yaşlı məktəblilərin idrak proseslərinin inkişafına, intellektual qabiliyyətlərin formalaşmasına əlverişli imkan yaradır. Oxu, yazı və hesablama sahəsində uşaqların əldə etdikləri ilkin bacarıq və vərdislər onların kiçik məktəb yaş dövründə müəyyən bilik fonduna, təsəvvürlərə və dünyagörüşünə yiyələnməsini təmin etmiş olur. Təlimin birinci pilləsi olan ibtidai siniflərdə tədris olunan ana dili, riyaziyyat, təbiətşünaslıq, təsviri incəsənət, musiqi və s. kimi fənlər şagirdlərin idrak maraqlarının inkişafına və genişlənməsinə, onların əqli inkişafına, fəal, yaradıcı və müstəqil fəaliyyətinə geniş meydan açır. İnkişafetdirici səciyyə daşıyan təlim prosesi ibtidai sinif şagirdlərinin psixi proseslərinin inkişafını stimullaşdırır.

Kiçik məktəb yaş uşaqların **qavrayışının** inkişafının məhsuldar dövrüdür. Birinci sinfə daxil olan uşaqların qavrayışı **reproduktiv** xarakter daşıyır. Təlimin ilk dövründə, xüsusən I-II siniflərdə şagirdlərin qavrayışı səthi, az fərqləndirici olması ilə seçilir. Bu dövrdə uşaqların qavrayışı ilə tefəkkürü arasında funksional asılılıq özünü göstərir. Onun nəticəsində uşaqlar qavrayış obyektlərini bəzən qarışdırır, yanlış müqayisə və ümumiləşdirmə əsasında doğru olmayan nəticələrə gəlib çıxırlar. Bu cəhət əşyaların, anlayışların müqayisəsi vasitəsilə onların oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkara çıxarılması prosesində də müşahidə olunur. Bəzən onlar **hərfləri və rəqəmləri, hündəsi fiqurları qarışdırır**, əşyaların mühüm, başlıca əlamətlərinə əhəmiyyət vermədən qeyri-mühüm əlamətləri əsas götürürlər. Parlaq, al-əlvan, rəngli şəkillər, emosional cəlbedicilik yaradan obyektlər uşaqların diqqətini daha tez cəlb etdiyindən, onların qavrayış obyektində əsas yer tutmuş olur. Kiçik yaşlı məktəblilər təlimin ilk dövrlərində **müstəvi fiqurları ilə həcm fiqurlarını** qarışdırırlar. Şagirdlərin

əksəriyyəti dairəni «şar», «top» kimi qavrayırlar. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, I-II sinif şagirdləri **üçbucaq, dairə, kvadrat və düzbucaqlı** kimi müstəvi fiqurlarını digər fiqurlara nəzərən daha düzgün qavrayır və fərqləndirməyi bacarırlar. Kiçikyaşlı məktəblilərin qavrayışındakı səhvlərin əsas səbəblərindən biri onların **qavrayışının situativliyi** ilə bağlıdır. Məsələn, uşaqlar **üfiqi vəziyyətdə çəkilmiş düz xətti düzgün qavradıqları halda, şaquli vəziyyətdə çəkilmiş düz xətti düz xətt kimi qavraya** bilmirlər. Onlara görə, düz xətt yalnız üfiqi vəziyyətdə olur. Eyni hal üçbucağın duruş vəziyyəti dəyişdirilərkən də nəzərə çarpır. Məsələn, hipotenuz aşağı, yuxarı və ya sol tərəfdə çəkildikdə kiçik məktəblilər üçbucağı qavramaqda çətinlik çəkirlər. Birinci sinif şagirdlərinin qavrayışında özünü göstərən nöqsanlardan biri də hərflərin və rəqəmlərin yazılışı ilə bağlıdır. Onlar kitabdan və ya lövhədən hərfləri və rəqəmləri köçürərkən bir sıra səhvlərə yol verirlər: hərfi və ya rəqəmi əks stiqaşmətdə çevrilmiş vəziyyətdə, bəzən isə, onlara əlavə ünsürlər artırmaqla və ya ixtisar etməklə yazırlar. Məsələn 5(), 3 (), 6 (9) P (q). m (n), n (m), S (). Bu xarakterli səhvlərin səbəbləri **işarənin bitişik qavranılması** ilə bağlıdır. Kiçik yaşlı məktəblilərin qavrayışında müşahidə olunan qüsurlar eyni zamanda zaman və məkan münasibətlərinin, rənglərin, ölçülərin süjetli şəkillərin qavranılması prosesində də müşahidə olunur. III-IV siniflərdə şagirdlərin qavrayış prosesində müşahidə olunan nöqsanlar tədricən aradan qalxır. Lakin bu siniflərdə proqram materialları get-gedə mürəkkəbləşdiyinə görə, bu siniflərdə oxuyan şagirdlərin qavrayışında da müəyyən qüsurlar özünü göstərir. III-IV sinif şagirdləri riyaziyyat dərslərində ədədin hissəsini, hissəsinə görə ədədi tapmaqda, komponentlərlə əməl nəticələri arasındakı münasibətləri anlamaqda, sürət, zaman, məsafə, qiymət, miqdar və dəyər arasındakı asılılıqları anlamaqda çətinlik çəkirlər.

Kiçik yalı məktəblilərin **süjetli şəkilləri qavramasında** qarşıya çıxan çətinlikləri psixoloji planda tədqiq edən A.A. Lyublinskaya bunun səbəbini aşağıdakı amillərlə bağlı olduğunu qeyd edir:

1. Şəkilin strukturu;
2. Onun süjetinin uşağın təcrübəsi ilə yaxınlıq dərəcəsi;
3. Qoyulan sualın forması;
4. Uşağın ümumi mədəni səviyyəsi və müşahidəçilik bacarığı;
5. Onun nitqinin inkişaf səviyyəsi

Kiçik məktəb yaşı dövründə təlim fəaliyyətinin təsiri ilə şagirdlərdə qavrayışın məqsədəyönəlmiş ixtiyari formaları meydana gəlir. III-IV siniflərdən başlayaraq uşaqların **qavrayışının fərqləndirmə imkanları artır** və o, produktiv, planlı və adekvat xarakter kəsb etməyə başlayır. Qavrayışın inkişafında diqqəti cəlb edən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də müşahidəçiliyin keyfiyyətə yaxşılaşmasıdır. Uşaqların qavrayışının inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə onların müşahidəçilik mədəniyyətinin formalaşma səviyyəsindən asılıdır. Müəllim uşaqların psixi fəaliyyətini müşahidə obyektlərinə yönəltməli, bunun üçün irəlicədən planlaşdırma aparmalı, müşahidənin məqsədini müəyyənləşdirməlidir. Şagirdlərin müşahidəçiliyinin inkişafında təlim ekskursiyalarının, məktəbyanı sahədə təcrübəçilik işlərinin, sərğilərə, xalq yaradıcılığı nümunələrinə, kolleksiyalara baxışların və s. xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən müqayisə metodunun rolu olduqca böyükdür.

Kiçik məktəb yaşı dövründə şagirdlərin **diqqəti** qeyri-ixtiyarilikdən ixtiyari formaya doğru inkişaf edir. Bununla belə, təlimin ilk dövründə , xüsusən I-II siniflərdə uşaqların diqqətinin zəif olması əsas xüsusiyyət kimi nəzərə çarpır. Kiçik məktəb yaşı dövründə diqqətin iradi tənziimi və iradə edilməsi imkanları xeyli məhdud olur. Ona görə də müəllim dərş prosesində uşaqların psixi fəaliyyətini idarə etməkdə çətinliklə qarşılaşır, onu motivləşdirmək zərurəti ilə üzləşməli olur. Bu, keçici bir xüsusiyyət olub,

uşaqların yaş xüsusiyyəti, onların psixi və fiziki imkanlarının hələlik zəif olması ilə bağlıdır.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə diqqətin qeyri-ixtiyari forması əhəmiyyətli dərəcədə yaxşı inkişaf etmiş olur. Bu, uşaqların iradi keyfiyyətlərinin zəif olması və ikinci siqnal sisteminin tənziomedici funksiyasının kifayət qədər formalaşması ilə bağlıdır. Təlim diqqətin inkişafını stimullaşdırır. Diqqət psixi fəaliyyətin yönəlişiyi ilə bağlı olduğundan dərstdə şagirdlərin diqqətinin təlim vəzifələrinə və təlim işlərinə yönəldilməsi idraki əhəmiyyət kəsb edir. O, təlim fəaliyyətində mənimsəmə fəaliyyətinin daxili faktoru kimi çıxış edir. Təlim materiallarının dərk edilməsi, qavranılması üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Təlim prosesində diqqət əqli fəaliyyətin intensivliyinə və onun məhsuldarlığına ciddi təsir göstərir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin diqqəti özünün seçiciliyi ilə fərqlənir. Uşağın diqqəti ilk növbədə onun üçün maraqlı və cəlbedici əhəmiyyət kəsb edən obyektlər üzərinə yönəlmiş olur. Onların diqqətinin davamlılığı o qədər də böyük olmadığından tez yayınır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, dərstdə I-II sinif şagirdlərinin diqqətinin davamlılığı 20-25 dəqiqədən artıq olmur. Ona görə də bu cəhəti daim dərslərin təşkilində nəzərə almaq, iş formalarını növbələşdirmək, kiçik fasiləyə yer ayırmaq lazım gəlir. N.F.Dobrininin tədqiqatları sübut edir ki, artıq III-IV siniflərdə şagirdlər öz diqqətlərini fasiləsiz olaraq bütün dərs boyu dayanıqlı olaraq saxlamağı bacarırlar. Bununla belə, bu siniflərdə də rəngarəng tapşırıqlar şagirdlərin fəaliyyətini stimullaşdırılmasına onların təlim işlərinin tempinə faydalı təsir göstərir. Quru, cansıxıcı və yeksənək dərslər uşaqların diqqətinin yayılmasına, dalğınlıq hallarına səbəb olur. Ona görə də dərstdə onların diqqətini təlim tapşırıqlarına yönəltmək xeyli çətinlik törədir. İbdidai siniflərdə şagirdlərin diqqətini təşkil etmək üçün maraqlı, cəlbedici əyani vasitələrdən, didaktik materiallardan istifadə etmək faydalıdır. Dərstdə öyrədilən materiallar müəllim tərəfindən canlı, emosional və əyani formada şərh edildikdə, şagirdlərin diqqətinin məhsuldarlığı artır.

Diqqət bir psixi funksiya kimi fəaliyyətin təşkil və idarə olunmasında xüsusi rola malikdir. Psixoloji tədqiqatlar (A.N.Leontyev, N.F.Dobrinin, D.N.Uznadze, E.Titçener, N.V.Straxova və b.) göstərmişdir ki, I-II sinif şagirdlərinin diqqətinin həcmi 2-3 obyektə əhatə etdiyi halda III-IV siniflərdə bu göstərici tədricən 4-5 obyektə qədər artmış olur.

Məktəb təcrübəsi sübut edir ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqlar dərs zamanı öz diqqətlərini məqsədyönlü şəkildə **paylamaqda və keçirməkdə** çətinlik çəkir, nəticədə müxtəlif xarakterli səhvlərə yol vermiş olurlar. Onlar diqqətlərini o zaman paylaya bilirlər ki, iki və daha artıq işi eyni zamanda yerinə yetirmək bacarıqları vərdişlərə çevrilmiş olsun. Məsələn, IV sinif şagirdləri riyaziyyat dərslərində həm müəllimin izahını dinləyir, həm də dərslərdəki məsələ üzrə plan tərtib edirlər. Eyni iş formaları təbiətşünaslıq dərslərində aparılan təcrübəçilik və müşahidəçilik işlərində də özünü göstərir. İbtidai sinif şagirdlərinin dərs prosesində tez-tez müşahidə olunan **dalğınlığı və diqqətsizliyi** onların təlim müvəffəqiyyətinə mənfi təsir göstərir. Diqqətsizlik və dalğınlığın əsas səbəbini çətin, zehni gərginlik yaradan fəaliyyət növlərində axtarmaq lazımdır. Uzunmüddətli gərgin iş uşaqların sinir əzələ sistemində, xüsusilə, görmə və eşitmə analizatorlarının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Emosional təəssüratlarla yüklənmə nəticəsində kiçik yaşlı məktəblilərin beyin qabığına ləngimənin qüvvəsi artır. Uşağın gün rejimi düzgün təşkil edilməzsə, bu onun psixikasında və davranışında mənfi hallara yuxusuzluğa, əsəbiliyə, iştahasızlığa və s. gətirib çıxara bilər.

İbtidai təhsilin IV ilində uşaqların diqqətinin xüsusiyyətləri xeyli inkişaf edərək demək olar ki, yaşlı adamların diqqətinə yaxınlaşmış olur. Bununla belə, kiçik yaşlı məktəblilərin diqqətində uşaqlığın bir çox xüsusiyyətləri hələ də özünü göstərir. Kiçik məktəb yaşlı dövründə öz inkişaf tempinə görə diqqəti cəlb edən idrak proseslərindən biri də **hafizədir**. Məktəbə daxil olarkən uşaqlar müəyyən səviyyədə inkişaf etmiş hafizəyə, ixtiyari yaddasaxlama bacarıqlarına malik olsalar da, bunu tamamlanmış bir

proses kimi qiymətləndirmək doğru olmazdı. Məktəbdə, sistemətik təlim şəraitində uşaqların hafizəsində məktəbəqədər uşaqıllıq illərinin bir sıra xüsusiyyətləri özünü biruzə verir. Bu yaş dövründə qeyri-ixtiyari mexaniki yaddasaxlamanın üstünlüyü hələ də özünü aydın şəkildə göstərir. Kiçik məktəb yaşının başlanğıcında uşaqlar parlaq, cəlbədicı, al-əlvan və emosional təəssürat yaradan materialları daha yaxşı yadda saxlamağa nail olurlar. Rus psixoloqu A.A.Smirnov kiçik və orta məktəb yaşu dövründə hafizənin inkişaf xüsusiyyətlərini müqayisəli təhlil edərək, belə qənaətə gəlmişdir ki, 6-14 yaşlı uşaqlarda mexaniki hafizə fəal surətdə inkişaf edir və o, informasiya vahidləri ilə məntiqi bağılığa malik deyildir. İntensiv təlimin təsiri altında uşaqlarda hafizənin bütün növlərinin, xüsusilə, nisbətən sadə, mürəkkəb əqli əməklə bağılı olmayan növlərinin inkişafı davam edir. Bütövlükdə kiçik məktəblinin hafizəsi kifayət qədər yaxşı inkişaf etmiş olur və təlimin ilk üç-dörd ilində mütərəqqi forma alır. Bu, xüsusilə mexaniki hafizəyə aiddir.

Məlumdur ki, hafizə mürəkkəb psixi proseslərdən biridir. O, fərdin öz keçmiş təcrübəsini hifz etməsi, yadda saxlaması və sonradan yadda salmasından ibarət olan idrak prosesidir. Hafizə olmadan insanın ictimai-tarixi təcrübəyə, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi qeyri mümkündür. Həyatın ilkin mərhələlərində hafizənin rolu olduqca böyükdür. Uşaqıllıq illərində qazanılmış təsəvvürlər fondu və biliklər insanın sonrakı intellektual inkişafının etibarlı təməlidir. Qavrayış, təfəkkür, təxəyyül və nitqin inkişafında hafizənin rolu əvəzsizdir.

Məktəb təhsili illəri hafizənin inkişafı üçün geniş meydan açır, onun ixtiyari, niyyətli və məntiqi formalarının formalaşmasını təmin edir.

Təlimin ilkin mərhələlərində, xüsusilə I-II siniflərdə şagirdlərin **əzbərçiliyə meyilli olması** çox vaxt müəllimləri və valideynləri narahat edir. Əslində isə, bu tamamilə təbii və adi bir hal hesab edilməlidir. Kiçik yaşlı məktəblilər mexaniki yaddasaxlamanın köməyi ilə təlimin ilkin formalarını, oxu, yazı hesablama vərdişlərini mənimsəyərək tədricən daha yüksək

hafizə formalarına doğru inkişaf edirlər. Hafizənin inkişafında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdikcə, şagirdlər tədricən mənalı və ixtiyari yaddasxılamanın üsul və vasitələrinə yiyələnirlər.

Alman psixoloqu E.Meyman qeyd edirdi ki, uşaqalarda məntiqi hafizə yalnız 13-14 yaşlardan etibarən formalaşmağa başlayır. V.Ştern isə uşaq yaşlarında sözün mənasının az əhəmiyyət kəsb etdiyi fikrini irəli sürürdü.

Hafizə psixologiyası sahəsində tədqiqatlar aparmış rus psixoloqlarından A.N.Leonyev, A.A.Smirnov, P.İ.Zinçenko, Z.M.İstomina, M.N.Şardakov belə qənaətə gəlmişlər ki, ilk hafizə aktı olan **yaddasaxılama** heç də birbaşa hifz etməni təmin etmir. Yaddasaxılama insanın müəyyən material üzərində aktiv fəaliyyətinin nəticəsidir. Fəaliyyətin yönəlişliyi və xüsusiyyətləri materialların yadda saxlanılmasının daimliyinə təminat verir. P.İ.Zinçenko qeyd edirdi ki, obyekt yalnız o halda yadda saxlanılır ki, **passiv qavrayış obyekt deyil, subyektin fəaliyyət obyekt olsun.** Göründüyü kimi hafizənin fəaliyyətində subyektiv amilin rolu böyükdür. İnsanın marağı, onun emosional vəziyyəti, məsuliyyət hissi, hazırlıq səviyyəsi, materialı öyrənmkdə məqsədi hafizənin məhsuldarlığını, onun həcmi və xarakterini dəyişir.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə hafizə əsasən **əyani – obrazlı** xarakter daşıyır. Təlimin ilk iki ilində uşaqalarda qeyri-ixtiyari yaddasaxılama əsaslı üstünlük təşkil edir. Birinci siqnal sistemi daha üstün rola malik olduğuna görə, onlar qarşılarına konkret məzmunə malik olan minemik məqsədlər qoymaqda çətinlik çəkirlər. Ona görə də, bu yaş dövründə yaddasaxılama üsulu kimi təkrar xüsusilə üstün əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Kiçik məktəblilərdə əlverişli yaddasaxılama üsulları formalaşmadığına görə, onlar əsasən mexaniki yaddasaxılama istinad etməli olurlar. Məktəb təhsili illərində dərstdə şagirdlərin qarşısında qoyulan təlim- idrak vəzifələri onlarda tədricən ixtiyari yadda saxılama priyomlarının formalaşmasına təminat yaradır. Belə minemik vəzifələr uşaqaların hafizəsinin yenidənqurulması üçün yeni imkanlar yaratmış olur. Təlim fəaliyyəti kiçik

məktəblidən keçilən materialları yadda saxlamaq üçün iradi səy göstərməyi tələb edir. Kiçik məktəblilərdə **ixtiyari hafizənin məhsuldarlığı** müəllimin şagird üçün yaratdığı təlim şəraitindən və şagirdin istifadə etdiyi yaddasaxlama üsullarından birbaşa asılıdır.

Məlumdur ki, kiçik yaşlı uşaqlarda dərkətmə fəaliyyəti əsasən hissi qavrayış üzərində qurulur. Ona görə də, məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövrünün ilk mərhələlərində əyani materiala üstünlük vermək lazım gəlir. İbtidai siniflərdə Ana dili, riyaziyyat, təbiətşünaslıq, əmək təlimi, təsviri incəsənət dərslərində istifadə olunan əyani vasitələr, xüsusilə rəngli şəkillər uşaqlarda yaddasaxlamanın səmərəliliyinə faydalı təsir göstərir. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, ixtiyari yaddasaxlamanın səmərəliliyini şərtləndirən amillərdən biri də **şagirdlərin intellektual fəallıq səviyyəsidir**. Bu isə birbaşa olaraq müəllimdən, onun pədaqoji məharətindən, didaktik qabiliyyətlərindən asılıdır. O, şagirdlərdə tədris edilən materialları yaddasaxlama ustanovkaları mənalı yaddasaxlama üsulları formalaşdır-malıdır. Bu cəhətdən materialın məna yaxınlığına görə qruplaşdırılması, mətn üzrə plan tərtibi, məntiqi sxemlər ayrı-ayrı hissələrin müqayisə edilməsi, mövzudakı istinad anlayışlarının müəyyən edilməsi, əsas ideyanın tapılması və s. kimi priyomlara yiyələnmə zəruridir. Müşahidələr göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilər təlim materiallarını öyrənərkən qeyd olunan priyomlara deyil, ya əzbərçiliyə, ya da formal əlamətlərə üstünlük verirlər. Bu isə öyrənilən materialları uzun müddət deyil, qısa müddət və sistemsiz yadda saxlamaya gətirib çıxarır. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq yollarından biri də **nəzarət və özünənəzarətdir**. Şagirdlər öyrəndikləri materialların yaddasaxlama vəziyyətini yoxlamaq üçün dərsi öz-özünə söyləməli və ya bu məqsədlə yaşlıların nəzarətindən istifadə etməlidirlər.

Məlumdur ki, hafizə aktları içərisində öz əhəmiyyətinə görə **yadasalma** ikinci yerdə durur. Kiçik yaşlı məktəblilər təlim materiallarını

mənali yaddasaxlama üsulu ilə öyrənmədikdə, yadasalma prosesi də çətinləşir və **tanıma** səviyyəsində məhdudlaşıb qalmış olur. Çox vaxt kiçik yaşlı məktəblilər dərsi oxumaqla materialı öyrəndiklərinə əmin olurlar. Dərs vaxtı isə material lazımi səviyyədə öyrənilmədiyi üçün yaddasaxlama prosesi səviyyəsi isə məhdudlaşıb qalmış olur. Şəri və ya hekayəni mexaniki səviyyədə öyrənən şagird onları müəyyən hissələrdən başlayıb söyləməyə çətinlik çəkir, «mən başdan söyləyə bilərəm» deyirlər. Uşaqların yaşı artdıqca yaddasaxlama təlim materiallarının mükəmməl öyrənilməsinə tələbat yaradır. Bu zəmində şagirdlər təlim materiallarını fikrən daha yaxşı **«emal edir»**, ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə kimi əməliyyatların rolu artır. Psixoloji müşahidələr göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilər istər bədii, istərsə də elmi-kütləvi mətnləri yadda saxladıqdan sonra, onu tam, sətri yadasalma əsasında nağıl etməyə daha çox yol verirlər. Bu cür təfəssilatlı, sətri yadasalma **reminisensiya** adlanır.

Kiçik məktəb yaşlı dövründə **aparıcı fəaliyyət forması olan təlimin** gedişində **təfəkkürün inkişafında** əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir.

Uşaqlarda təfəkkürün inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə diqqət XX əsrin əvvəllərindən başlanılır. Bu dövrdə psixoloqlar uşaq təfəkkürünün spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün onun nitqlə əlaqəsini başlıca faktor hesab edirlər. Bu sahədə ilk cəhdlər psixoloqlar **E.Meyman, V.Ştern** və **J.Piaje** tərəfindən göstərilmişdir.

Bu konsepsiya ibtidai təlimin yeni, mütərəqqi sistemlərini yaratmaq təşəbbüslərini məhdudlaşdırır, savadlı, rəbitəli nitqi formalaşdırmağın mümkünsüz olması fikri isə pedaqoqları çətin vəziyyətdə qoyurdu. Belə hesab edilirdi ki, 10 yaşınadək uşaqlar sözlü-məntiqi təfəkkür formasına malik olmadığı və sensomotor əməliyyatlar çərçivəsində qapanıb qaldıqları üçün, onlar fikri əməliyyatları yalnız əyani obrazlar üzərində və əşyavi - praktik səviyyədə yerinə yetirməyə qadirdirlər.

Uşaq t f kk r n  praktik- əşyavi fəaliyyət  er iv sində məhdudlaşdırmaq cəhdləri bir qədər sonra alman psixoloqu **V.Kelerin** meymunlar  zerində apardığı təcrübələrin nəticələri əsasında daha da möhkəmləndirilmiş oldu. Digər alman psixoloqu **K.B ler** isə Kelerin bu təcrübələrindən sonra 5-6 yaşadək olan uşaqlıq d vr n  «şimpanzey b nz r yaş» adlandırmağa başladı.

Rus zoopsixoloqu N.N.Lodigina – Kotsun tədqiqatları bu fikirlərin dođru olmadığını, kiçik uşaqlarla meymunların əqli fəaliyyəti arasındakı mövcud fərqləri aşkara çıxarmağa imkan verdi. O, sübut etdi ki, təfəkkür və praktik fəaliyyət, təfəkkür və dil, t f kk rl  hissi obraz arasında f vq lad  dərəcədə mürəkkəb, dəyişkən v  çoxcəhətli əlaqə və münasibətlər mövcuddur. Bu münasibətlər uşaqın inkişafından asılı olaraq müxtəlif yaş mərhələlərində onun həll etdiyi məsələlərin xarakterindən asılı olaraq dəyişir. Burada verilən tapşırıqların, müəllimin istifadə etdiyi öyrətmə metodlarının x susı roludur.

Məktəbdə təlim prosesində uşaqların anlayış və təsəvvürlərinin həcmi genişlənir, onlar bütöv v  dəqiq olur, fikirlərin həcmi və məzmunu d qiqleşir. Anlayışları mənimsəmək vasitəsilə onlar biliklərə, bacarıq və vərdişlərə sahib olurlar.

Şagirdin öyrəndiyi hər bir anlayış  z- zly nd  müəyyən məzmun kəsb edir. Anlayışın məzmununu dərk etmək   n şagird müvafiq məntiqi təfəkkür səviyyəsinə malik olmalıdır. Məsələn,  traf  l ml  tanışlıq dərslərində şagirdlərə «vəhşi heyvanlar» və «ev heyvanları» haqqında məlumat verən müəllim onların mühüm əlamətlərini qeyd edir, təhlil yolu ilə onların oxşar və fərqli əlamətlərini şagirdlərin diqqətinə çatdırır. Bu zəmində şagirdlərdə «vəhşi heyvanlar» və «ev heyvanları» anlayışlarının formalaşdırılmasına nail olur. Eyni yolla şagirdlər «iynəyarpaqlı ađaclar», «enliyarpaqlı ađaclar» «ilin fəsilləri» və s. kimi anlayışları mənimsəyirlər. Riyaziyyat dərslərində «vaxt ölçüləri», «uzunluq ölçüləri», «qiymət», «miqdar», «kəsr» və s. ana dili dərslərində nitq hissələri haqqında

təsəvvürlər yaradılır. Məlumdur ki, hər bir anlayış ümumiləşdirmə əsasında formalaşır. Ümumiləşdirmə əməliyyatının mühüm şərti öyrənilən əşya və hadisələr arasında ümumi, xarakterik xassə və əlamətlərin aşkara çıxarılmasıdır. Təlim prosesində şagirdlərin istinad etdikləri ümumiləşdirmə əməliyyatlarının forması dəyişir.

I-II sinif şagirdlərinin ümumiləşdirmələrində adətən zahiri əlamətlər üstün olur. Günəş, bitki, heyvanlar və s. haqqında mühakimə yürüdən uşaqlar qeyd edirlər ki, «günəş işıq və istilik verir», «alma ağacları böyüyüb bar verir, biz onun meyvələrini yeyirik», «inək bizə süd verir», «quşlar uçur və oxuyurlar» və s. Kiçik yaşlı məktəblilərin ümumiləşdirmələrində zahiri əlamətlər üstünlük təşkil etdiyinə görə, təbiətşünaslıq dərslərində müəllimin izahatına baxmayaraq, onlar yenə də balınanı diri bala doğmasına, onu südlə bəsləməsinə hava ilə tənəffüs etməsinə baxmayaraq yanlış olaraq yenə də balıq hesab edirlər.

Təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak fəallığını artırmaq məqsədilə onları problemlə situasiyalarla, hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin axtarışı istiqamətində düşündürücü məsələlərlə qarşılaşdırmaq faydalı nəticələr verir. Məsələn, III sinifdə təbiətşünaslıq dərslərində müəllim şagirdlərə belə düşündürücü suallarla müraciət edir: «Quşlar okean və dənizlərin üzərində quru ərazilərlə müqayisədə daha böyük sürətlə uçurlar. Bunun səbəbi nədir? və s.

İbtidai təlimin sonrakı mərhələlərində uşaqların ümumiləşdirmələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Onların ümumiləşdirmələrində əşya və hadisələrin daxili, daha mühüm əlaqə və asılılıqları ön planda durur. Məsələn, cansız təbiətin su, hava, metallar və başqa cismlərini ümumiləşdirərkən onların temperaturdan asılı olaraq sıxılması və genişlənməsi, formaca dəyişməsi kimi ən ümumi əlamətini əsas götürürlər. Bir sıra psixoloqlar (N.A.Mençinskaya, D.B.Boqoyavlenski, M.D. Qromoa, Z.M. Kalmıkova, Ə. Bayramov, Ş.Babayev və b) uşaqlarda **anlayışların formalaşması prosesini** öyrənmişlər. Onlar öz

tədqiqatlarında iki başlıca məsələni diqqət mərkəzində saxlamışlar: birincisi, uşağın anlayışları böyük adamların anlayışlarından nə ilə fərqlənir və onların spesifik xüsusiyyətləri nədədir? **İkincisi**, təlim prosesində uşaqlarda lazımı anlayışları necə formalaşdırmaq olar? Psixoloqlar belə qənaətə gəlmişlər ki, uşaqlarda anlayışların yaranmasında şəxsi təcrübənin, müxtəlif faktlarla tanışlığın böyük rolu vardır. Məsələn, «fel» anlayışının mənimsədilməsi üçün uşaqlara əşyalar və onların hərəkətinə aid bir sıra sözlər verilir. Müəllim «fel» anlayışının mənimsədilməsi üçün uşaqların əvvəlki biliklərinə, əşyaların kim?, nə? sualına cavab olan, ad bildirən sözlərə – isimlərə istinad edir. Uşaqlar lövhədə yazılmış sözlər sırasında onlara tanış olan sözləri suallar əsasında tapırlar. Sonra şagirdlər suallar seriyasından istifadə etməklə digər nitq hissələrini də müəyyənləşdirməyə nail olurlar. Şagirdlər görür ki, lövhədəki sözlər sırasında «qaçır» , «oturdu», «gəldi», «oxuyur» və s. kimi müxtəlif süallar doğuran sözlər də vardır. Bu sözlər hərəkətə aiddir və «fel» adlanır.

III-IV siniflərdə bu cür ilkin anlayışlar daha dərinləndirilməlidir. Bu, o deməkdir ki, həmin siniflərdə şagirdlər felin nitq hissəsi kimi daha dərin, incə əlamət və xüsusiyyətlərini öyrənirlər. Eyni köklü sözlərin mənimsədilməsinə həsr edilmiş dil dərslərində xarici oxşarlığı olan «gözəl», «gözəllik» və «gözəlləşir» tipli eyniköklü sözlərin təhlili əsasında kiçik yaşlı məktəblilər onların daha konkret mənə çalarlarını öyrənməklə yanaşı, eyniköklü sözlərin şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələri formasına düşə bilməsini, onların daha konkret qrammatik xüsusiyyətlərini mənimsəyirlər. Rus psixoloqlarından N.A.Mençinskaya, D.İ.Boqoyavlenski, E.N. Kabanova- Meller, N.A.Nepomn-yaşaya və b. kiçik yaşlı məktəblilərdə anlayışların formalaşdırılma-sının səmərəli yollarını elmi cəhətdən araşdırmışlar. Bununla yanaşı, V.V.Davidov, D.B.Elkonin və b. psixoloqlar uşaqlarda anlayışların formalaşdırılmasının başqa metodlarını təklif etmişlər. N.A. Mençinskaya və Y.F. Çekmaryevdən fərqli olaraq onlar konkret biliklərdən tədricən mücərrəd biliklərə yiyələnməsi deyil, məktəb təliminin ilk

mərhələlərindən başlayaraq uşaqlara mücərrəd anlayışların verilməsinin mümkünlüyü istiqamətindən çıxış etmişdir. Onların bu konsepsiyası ötən əsrin 60-cı illərindən qoyulmuş, L.V.Zankov tərəfindən formulə edilmiş «inkişafetdirici təlim» ideyasına əsaslanır.

Müasir ibtidai təlim sistemində inkışafetdirici istiqamət gücləndiyindən tədris proqramları və dərsliklərdəki mövzu və materiallar kiçik yaşlı məktəblilərin idrak fəaliyyətinin potensial imkanlarını maksimum hərəkətə gətirməyə xidmət edir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin məktəb təlimi təcrübəsi sübut edir ki, xüsusi təşkil edilmiş təlim metodikası zəminində IV sinifdə təlimi başa çatdırmış uşaqlarda əşya və hadisələrin əyani əlamətlərinin ardıcıl olaraq nümayiş etdirilməsinə ehtiyac qalmır. Onlar əşya və hadisələrin mühüm, başlıca, fərqləndirici əlamətlərini **sözlü- məntiqi təfəkkür səviyyəsində mücərrədləşdirmə yolu ilə** müəyyən edə bilirlər.

Məsələn, IV sinifdə «yırtıcı heyvanlar» anlayışının formalaşdırılması prosesində şagirdlərin böyük əksəriyyəti əsas əlaməti- bu heyvanların həyat tərzini fərqləndirməklə yanaşı, qeyri-mühüm əlamətləri də sadalayırlar: «Onların bədəni tüklə örtülüdür», «iti dişləri var», «pəncələrində dırnaqları var» və s.

Məktəbdə müəllimin peşə ustalığından, öyrətmə metodikasından asılı olaraq, kiçik yaşlı məktəblilərdə nəinki konkret, həm də bəzi mücərrəd anlayışların formalaşdırılması mümkündür. Kiçik məktəb yaş dövründə uşağın cəlb edildiyi yeni fəaliyyət növü olan təlim **təxəyyülün** inkışafı üçün yeni imkanlar açır. Bu imkanların əsasında uşağın məktəbəqədər yaş dövründə əldə etdiyi təsəvvürlər, biliklər, həyat təcrübəsi dayanır. Onların yaradıcı fəaliyyətinin bütün sahələrində təxəyyül obrazlarının təzahürlərini müşahidə etmək mümkündür. Kiçik yaşlı məktəblilərin yaratdığı obrazlar təcrübə ilə sıx bağlı olur. Əgər 3-4 yaşlı uşağa təyyarə modeli qurmaq üçün 2-3 çöp kifayətdirsə, kiçik yaşlı məktəbli üçün bu qaneedici deyil: gərək təyyarə «əsil təyyarə» olsun. Bu cəhət rəsm dərslərində də

müşahidə olunur. Kiçik məktəblilər rəsm çəkərkən obyektin onlara məlum olan və ya gözü qarşısında olan bütün detallarını təsvir etməyə cəhd göstərirlər. Müşahidələr göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilər mövzu üzrə rəsm çəkərkən daha çox detalları verməyə meyli olduqlarına görə rəsmdəki formaları tamamlamağa o qədər də əhəmiyyət vermirlər. Ona görə də, çox vaxt onların rəsmlərində təsadüfi assosiasiyalar, təsvirin səthliliyi diqqəti cəlb edir.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə **bərpaedici təxəyyül surətləri** öz məzmunu baxımından təsvirə uyğun surətlərin yaradılması ilə məhdudlaşır və yaradıcı surətlərə nəzərən daha dolğun olur. Onlar bir sıra spesifik cəhətləri ilə fərqlənir. Bununla belə, bu dövrdə uşaqların bərpaedici təxəyyül surətləri davamlı olmur, tez-tez dəyişir. Oxunmuş mətn üzrə rəsm çəkərkən uşaqlar mətnə aid olmayan başqa obyektləri də rəsmə daxil edirlər. Uşaqların **bərpaedici təxəyyülündə hafizə təsəvvürləri və görmə obrazları** üstün rola malikdir. Odur ki, kiçik yaşlı məktəblilərin təbiətə ekskursiya və gəzintilər vasitəsilə təəssüratlarının zənginləşdirilməsi olduqca vacibdir. III siniflənlən başlayaraq uşaqların təxəyyülü xeyli təkmilləşir və o, fikri fəaliyyətin tərkib hissəsinə çevrilir. Əmək təlimi, rəsm dərslərində **təxəyyül surətləri fikri fəaliyyətin yaradıcı məhsullarına çevrilir**. Uşaqların ən yaxşı əl işlərindən ibarət sərgilər buna konkret nümunədir. Kiçik məktəb yaşlı dövründə, xüsusilə III-IV siniflərdə şagirdlərin yaradıcı təxəyyül obrazları realist məzmun kəsb etməyə, gerçəkliklə uyğunluq yaratmağa doğru inkişaf edir, təxəyyül surətlərinin yaradılması prosesində psixi fəaliyyətin ixtiyari formaları meydana gəlir. Uşaqların yaradıcı təxəyyül surətlərində real həyat hadisələri ilə yanaşı **fantastik obrazlar** da özünə yer tutmağa başlayır. Onlar ana dili dərslərində oxunmuş hekayə, təmsil və ya nağıllara Aid illüstrasiyalar çəkir, müxtəlif modellər hazırlayırlar. Məktəblilərdə təxəyyülün inkişaf etdirilməsində **düzgün pedaqoji rəhbərlik** mühüm şərtlərdən biridir.

Kiçik məktəb yaşı dövrü uşaqların **şəxsiyyət yönündə inkişafında** kifayət qədər əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müşayət olunur. Məktəb həyatı uşağın sosial münasibətlər dairəsini genişləndirir, onların yaşlılar və yaşlıları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə geniş meydan açır. Uşaqların daxil olduğu məktəb həyatı başqa adamlar və kollektiv, təlim vəzifələri onların xarakteri və iradəsini formalaşdırır, maraq dairəsi genişləndirir, qabiliyyətlərin inkişafını təmin edir. Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən fəaliyyət növləri içərisində təlimlə yanaşı, əmək, oyun, ünsiyyət, idman da əhəmiyyətli yer tutur. Şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amilləri kompleks şəkildə araşdıran psixoloqlar aşağıdakıları xüsusilə ön plana çəkirlər:

1. Şagirdin böyüdüüyü və yaşadığı cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai varlıq və ictimai şüur;
2. Şagirdi əhatə edən sosial və təbii mühit: məişət və mədəniyyətin , yaşayış məntəqəsi və coğrafi regionun təbiəti və spesifik xüsusiyyətləri:
3. Uşağın doğulduğu və tərbiyə olunduğu ailə;
4. Qeyri-formal ünsiyyət mühiti: qonşular, dostlar, tanışlar, uşağın eyni vaxtda daxil olduğu müxtəlif cür insan qrupları;
5. məktəbdənkənar müəssisələrdə ictimai tərbiyə şəraiti;
6. Şagirdin oxuduğu və tərbiyə olunduğu məktəb.

Göstərilən bu amillər bir-birindən asılı deyildir, lakin onlar arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və onlar bir-biri ilə qarşılıqlı olaraq şərtlənirlər. Məsələn, biz uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında **ailənin təsirindən** danışırıqsa, onda bu təsirdə ailənin özünə təsir göstərən bütün amilləri kompleks halda nəzərə almaq lazım gəlir. Eynilə bu təsiri məktəbdə axtararkən məktəbin özünə təsir göstərən sosial- siyasi, regional və s. kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Kiçik məktəb yaşı dövründə **əxlaqi davranışın** bünövrəsi qoyulur, əxlaqi norma və davranış qaydalarının mənimsənilməsi baş verir,

şəxsiyyətin motivlər sahəsi formalaşmağa başlayır. I siniflə müqayisədə IV sinifdə uşaqların **əxlaqi şüurunda** əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Kiçik yaşlı məktəblilərin mənəvi həyatında yeni keyfiyyətlər özünü biruzə verir: **əxlaqi biliklər, təsəvvürlər və mühakimələr** hiss olunacaq dərəcədə zənginləşir, onlar daha çoxcəhətli və düşüncəli olur, ümumiləşmiş xarakter alır. Bununla belə, kiçik yaşlı məktəblilərin münasibətlər sistemində və xarakterində davamlı və möhkəmlənmiş davranış formaları hələlik çox mütəhərrik olur, xarakter hələlik formalaşma dövrünü keçirir. Kiçik yaşlı məktəblilərin davranışında ali sinir fəaliyyətinin tipoloji xüsusiyyətləri daha aydın təzahür edir. Utancaqlıq və qapalılıq, sinir sisteminin zəifliyi, impulsivlik və səbirsizlik, ləngimə prosesinin zəifliyini, bir fəaliyyətdən digərinə keçid zamanı müşahidə olunan astagəllik sinir proseslərinin az mütəhərrikliyinin təzahürü kimi özünü göstərir. Bu yaş dövründə uşaqların sinir sistemi plastikliyi ilə fərqlənir və bu uşağın davranışının xarici təsirlərdən birbaşa asılılığına səbəb olur. Uşaq öz davranışını iradi olaraq tənzimləməkdə çətinlik çəkir, onun xarici təsir və təhriklərdən asılılığı yüksək olur. Ona görə də, kiçik yaşlı məktəblilərin məktəbdə daxili intizam qaydalarını pozmalarını heç də həmişə onların tərbiyəsizliyi və intizamsızlığı kimi qiymətləndirmək doğru olmazdı. Bu dövrdə uşaqlarda müşahidə olunan yaş xüsusiyyətləri sırasında **iradənin ümumi zəifliyi** də diqqəti cəlb edir. Kiçik məktəblilərdə iradi səy qabiliyyəti, çətinliklərə qarşı dözümlülük zəif olur. Bu isə uğursuzluq zamanı uşaqlarda ruh düşkünlüyünə, öz qüvvə və bacarığına inamsızlığa gətirib çıxarır. Kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların **xarakterində** müşahidə olunan qüsurlar içərisində şıltaqlıq və tərsliyin səbəblərini psixoloqlar ailə tərbiyəsində buraxılan nöqsanlarda görürlər. Uşaq ailədə bütün istək və tələblərinin yerinə yetirilməsinə adət etdikdə, sonralar ona qarşı yönəldilən qanuni tələblərə qarşı özünəməxsus tərzdə etiraz edir, müqavimət göstərir.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, məktəb yaşı dövrü **müsbət xarakter əlamətlərinin formalaşması** üçün böyük imkanlara malikdir. Təqlidçiliyə meyillik, müəllimə inam, **təlqinə asanlıqla düşmə, tez təsirlənmə** və s. kimi psixoloji xüsusiyyətlərin tərbiyə işində ciddi nəzərə alınması, bu imkanlardan uşaqlarda müsbət xarakter əlamətlərinin formalaşmasında istifadə olunması olduqca zəruridir.

Uşaq aildəki mövqeyindən narazıdırsa, ona öz fikrini söyləmək imkanı verilməlidir. Uşağın tərbiyəsində intizam qaydalarının ciddi gözlənilməsi onda güclü xarakter formalaşdırır. Uşağın narahatlığını başa düşən, yaşlıları ilə ünsiyyətini təmin edən, əylənməsinə şərait yaradan valideynlər onun sosial- psixi inkişafına əlverişli zəmin yaratmış olurlar. Uşaqlar həmişə ana qayğısına, ata nəvazişinə ehtiyac hiss edirlər. Lakin çox vaxt bu tələbat təmin edilmədiyindən uşaqların psixikasında neqativ təzahürlər, asosial hallar, çilgünlük, dalaşqanlıq, kobudluq bəzən isə aqressiv davranış meyilləri yaranmış olur.

Ailə və məktəbin uzlaşdırılmış vahid tələblər sistemi kiçik məktəblilərdə intizamlılıq məsuliyyətlilik, müstəqillik, təşəbbüskarlıq və dözümlülük kimi əxlaqi- iradi keyfiyyətlərin, borc hissənin formalaşdırılmasının mühüm vasitəsidir.

Uşağa ziddiyyətli şeylər aşılamaq, onu ata bir cür, ana başqa cür təlqin etməməlidir. Əks halda, uşaq onların hansını dinləyəcəyini bilməyərək çaşır, hansının doğru olduğunu ayırd edə bilmir. Nəticədə həm ana, həm də atasına olan etimadını itirir. Uşaq ana, yoxsa atanın ona münasibətdə daha həlim olduğunu bir dəfə hiss edən kimi, öz səhvlərini ört-basdır etmək üçün həmişə bu vəziyyətdən istifadə edir. Ona həlim olan şəxsdən kömək istəməyə başlayır. Bu da uşağın həddən artıq erköyünləşməsinə səbəb olur. Bəzi ailələrdə uşaq nadinclik etdikdə, sözə baxmadıqda dərslərini öyrənəmədikdə, xoşagəlməz işlər tutduqda valideynlər yerli-yersiz onu döyür. Bu isə uşağın düzgün tərbiyəsinə son dərəcə mənfi təsir göstərir: eyni zamanda valideyn uşağın gözündə

nüfuzdan düşür. Döyülmək qorxusu vuyan uşaq yalnız müvəqqəti, yəni müəyyən vaxt çərçivəsində sözə baxır. Kimdən qorxursa, onun yanında özünü ədəbli, sözəbaxan kimi göstərir. Əslində bu, döyülmək qorxusu önündə uşağın zahiri itaətkarlığından başqa bir şey deyildir.

XIX əsrin ortalarında bu məsələyə öz münasibətini bildirən maarifpərvər ziyalı M.F.Axundov yazırdı: «...bu günə qədər anlamamışlar ki, uşaqların tərbiyəsində çubuq və sillə vurmaq onların əxlaqını pozar, təbiətlərini alçaldar, fitri cövhərlərini bogar, qorxaq və yalançı edər»

Tez-tez döyülən uşağın daxili aləmində sarsıntılar yaranır, heyssiyatı zədələnir, qüruru sınır, yavaş-yavaş buna öyrəşir və get-gedə reaksiya vermir. Beləliklə, başqa cəzalar da öz təsirini itirir. Bu mənada, hər şey üçün uşağı döymək çox təhlükəlidir.